

Kulturmiljøer på Mols

Af Robert Mogensen

*Vejen fra Strandkær i Mols
Bjerge til Femmøller følger det
gamle oprindelige vejspor*

Århus Amt har siden starten af 1980'erne ført en aktiv kulturmiljøpolitik, lang tid før begrebet blev almindelig anerkendt. Dengang hed det fredningsplanlægning. I forbindelse med regionplanrevisionen i 2001 blev gennemført en systematisk opsamling og kortlægning, som resulterede i udpegning af 350 kulturmiljøer i hele amtet. Alle de udpegede kulturmiljøer blev kortfattet beskrevet i "Kulturhistorisk Redegørelse 2001" og udsendt som baggrundsnotat til regionplanen.

I forlængelse af disse bestræbelser gennemførte amtet i foråret 2004 et omfattende pilotprojekt der skulle udbygge og redefinere kortlægningen af kulturmiljøerne i Ebeltoft og Rønde kommuner. Baggrunden og principperne for dette projekt er beskrevet nedenfor. Som eksempler på udvalgte kulturmiljøer er der fokuseret på Femmøller og Mols Bjerge.

Kulturmiljøet i oplevesøkonomien

Der er i de senere år blevet fokuseret mere og mere på kulturmiljøet, som et betydende interesseområde, både når det drejer sig om beskyttelseshensyn, og når kommuner og amter markedsfører sig selv.

Kulturmiljøet som begreb blev introduceret for 10 år siden af den daværende miljø- og energiminister som miljøpolitikens tredje ben ved siden af miljøbeskyttelse og naturbeskyttelse. Efter en lidt træg start kan vi nu se, at mange kommuner og amter arbejder særdeles målrettet med

at introducere kulturmiljøet i deres planlægning. Det er da heller ikke så mærkeligt, for i takt med vores stigende levestandard sætter vi mere og mere pris på kulturhistorie, arkitektur, spændende byer og landskaber. Og ikke kun når vi tager på søndagstur eller ferierejser.

Også i vores hverdag prioriteres kulturmiljøet som en betydende faktor for vores velbefindende. Det betyder noget for os, at vi bor og arbejder på et sted med historisk perspektiv. Hvis vi overvejer at flytte, tænker vi ikke kun på daginstitutioner, skoler og skatteprocenter, men også på interessante miljøer og spændende kvarterer. Vi foretrækker nogle kvarterer og områder frem for andre, fordi vi gerne vil identificeres med "stedets ånd". Akkurat ligesom vi ikke kun køber cowboybukser, fordi vi trænger til nye benklæder, men måske først og fremmest fordi vi gerne vil identificere os med de myter og historier, der knytter sig til cowboybukserne. Kulturmiljøet er med andre ord blevet en betydende faktor i "oplevelsesøkonomien".

Oplevelsesøkonomi i praksis kan opleves på Adelgade i Ebeltoft.

Århus Amt og kulturmiljøet

Århus Amt var en af de kommunale myndigheder, som relativt tidligt ofrede kulturmiljøet opmærksomhed, idet man her kunne læne sig op ad en lang og veludviklet praksis fra fredningsplanlægningen i 1980'erne. I forbindelse med revision af regionplanen i 2001 udarbejdede amtet "Kulturhistorisk Redegørelse 2001", hvori der blev kortlagt 350 bevaringsværdige kulturhistoriske områder fordelt over hele amtet. Ikke alle de udpegede områder falder indenfor den hævdevundne definition på et kulturmiljø som "et geografisk afgrænset område, der ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af samfundsudviklingen",

idet mange af områderne ikke er i besiddelse af synlige spor, fordi der er tale om ikke-udgravede forhistoriske interesseområder, de såkaldte kulturarvsarealer.

Ud fra et ønske om at revidere redegørelsens udpegninger satte Århus Amt i foråret 2004 et pilotprojekt i gang med Sven Allan Jensen som konsulent. Projektet fokuserede på Ebeltoft og Rønde kommuner med det perspektiv efterfølgende at udfolde revisionen til alle kommuner i amtet. At det blev Ebeltoft og Rønde kommuner, der blev genstand for projektet, skyldtes hensynet til det igangværende udredningsarbejde i forbindelse med Nationalpark Mols Bjerger.

Udover at revidere de tidligere udpegede områder skulle pilotprojektet endvidere munde ud i en sammenfatning, hvor kortlægningsprincipper og beskrivelsesmetoder blev anskueliggjort. I princippet var der tale om at udarbejde en kulturmiljø-kogebog eller -manual, som amtet kunne bruge i det fremtidige arbejde med at videreudvikle kulturmiljøet i en planmæssig sammenhæng.

Kortlægning og beskrivelse af kulturmiljøet

Pilotprojektet resulterede i, at der blev udpeget 15 bevaringsværdige kulturmiljøer i Ebeltoft Kommune, mod den tidligere redegørelses 34, og 4 kulturmiljøer i Rønde Kommune mod tidligere 6. Udvalget blev foretaget fra grunden af. Der var således ikke tale om, at kun de tidligere udpegede områder blev inddraget.

Reduktionen skyldtes først og fremmest det anførte krav om synlighed, men også repræsentationsforholdet (skal alle landsbyer medtages, eller skal kun de væsentligste prioriteres?) samt kulturmiljøets kompleksitet (kan en enkelt bygning udgøre et kulturmiljø, eller skal der være tale om en vis fysisk sammenhæng?) har været afgørende, ligesom kulturmiljøets tidsdybde, æstetik og fortælleverdi har spillet en rolle i forbindelse med udvælgelsen.

For Ebeltoft Kommunes vedkommende repræsenterer de udvalgte kulturmiljøer følgende temaer, som skønnes at være de vigtigste omdrejningspunkter i kommunens udvikling: Landsbyer (Dejret, Feirup-Stødov, Fuglslev, Hyllested og Knebel med Knebel Bro), hovedgårde (Isgård og Rugård), købstæder (Ebeltoft), landområder (Femøller, Mols Bjerger, Nøruplund husmandskoloni og Vængesø), råstofindvindingsområder (Balle med Birkesig, Hoed og

Ved Hoed kalkværk står denne smukke kubeovn fra 1930'erne.

Glatved), plantager (Skramso) og ferie og fritid (Egil Fishers Haveby). Af de 15 nyudpegede kulturmiljøer i Ebeltoft Kommune er der flere, som ikke tidligere har været inde i billedet, fx Dejret, Ebeltoft, Skramso og Egil Fischers Haveby

Afgrænsningen af et kulturmiljø er et kapitel for sig. Af planmæssige årsager er det nødvendigt at kunne slå en streg på kortet, for at definere hvad der er omfattet af eventuelle beskyttelses- og bevaringsbestemmelser. Men ikke alle kulturmiljøer lader sig indfange så simpelt, fordi deres udstrækning har en karakter, der ikke umiddelbart lader sig begrænse. F.eks. er landsbyen og stationsbyen Hyllested ikke kun interessant i sig selv, men også fordi den indgår i en større helhed defineret af jernbanestrækningen fra Ebeltoft til Trustrup. Ligesom Knebels ladeplads, Knebel Bro, kun

kan forstås i sammenhæng med pakETFarten i Århus bugten. Problemet er løst ved at sondre mellem et kulturmiljøes kerneområde og dets relationer. Endelig opereres der med begrebet tilsvarende kulturmiljøer, hvor andre bevaringsværdige kulturmiljøer end de prioriterede kan nævnes.

Beskrivelsen af et kulturmiljø tager udgangspunkt i stedet eller landskabet og de spor eller den arkitektur, som de historiske hændelser eller samfundsudviklingen har givet anledning til. Som det ses, er beskrivelseskategorierne i nøje overensstemmelse med den anerkendte definition på et kulturmiljø som "et geografisk afgrænset område, der ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af samfundsudviklingen". Beskrivelsen kan systematiseres og underopdeles som vist i boksen ved siden af.

Landskab

Kystflader
Kystskrænter
Indlandsflader
Indlandsbækker
Ånder områder, fx ådale, marsk eller overdrev

Historie

Op til 1050: Forhistorisk tid
1050-1550: Middelalder
1550-1750: Renaissance
1750-1850: Oplysningstid og landboreformer
1850-1920: Industrialisering og andelstid
1920-1990: Industri og velfærd
1990- : Service og viden

Arkitektur

Infrastruktur
By
Landsby/bebyggelse
Bygning

Ved hjælp af tekst, kort, fotos og illustrationer vil de tre hovedkategorier være beskrevet ved hjælp af følgende underkategorier:

Landskab

Fremtræden
Form
Dannelse

Historie

Økonomi
Teknik
Politik

Arkitektur

Dominerende træk
Orden-mønster
Enkeltelement

Endelig er det helt afgørende i forbindelse med de bevaringsmæssige overvejelser, at der redegøres for kulturmiljøets sårbarhed, og hvilke omstændigheder der kan true miljøet. Er der fx tale om et fint barokanlæg eller et aksefast, symmetrisk anlæg, så er ethvert brud på symmetrien og den faste akseopbygning en trussel. Ligesom en landsby eller et gårdanlæg, der ligger på kanten af en ådal vil være særdeles sårbart overfor byggeri nede i ådalen.

Kulturmiljøer på Mols

Alle de udpegede kulturmiljøer i pilotprojektet er fremstillet og redigeret efter samme matrix med ortofotos, ældre målebordsblade og nye 4-cm kort i samme mål. Hvor det er formålstjenligt, er der endvidere medtaget mindre sognekort til belysning af ejerlavets arealmæssige sammensætning. Endelig er der medtaget mange nye fotooptagelser,

historiske fotos og principskitser. At alt materiale er forberedt via GIS til præsentation via Internet burde være overflødigt at nævne. Efterfølgende er i kort form anført to eksempler på beskrivelsesindholdet vedrørende kulturmiljøerne Femmøller og Mols Bjerger.

Femmøller

Femmøller ligger i en dyb dalslugt gennemskåret af Mølleå. Det betragtelige fald og den store vandrigthed har givet nogle enestående muligheder for mølledrift. Femmøller fremstår ikke som en traditionel landsby, snarere som et stort sammenhængende landindustrielt anlæg. Af de oprindelige fem møller er de fire fortsat eksisterende, hvoraf Kjerris Mølle er den arkitektonisk mest helstøbt og velbevarede.

Landskabet omkring Femmøller er skabt af smeltevandsstrømme fra sidste istids afslutning. I bunden af det dybe dalstrøg løber den vandrige Mølleå, som suppleret med de mange mindre vandløb og kilder i skrænterne samt det betragtelige terrænfald fra Basballe og ned mod Ebeltoft Vig har givet nogle enestående muligheder for at etablere mølledrift. Hvor der var mange kildevæld i dalsiderne kunne vandmøllerne ligge tæt. Kildevældene har også givet en stabil vandforsyning, som ikke har været påvirket af vinterfrost og sommertørke.

Historien om de fem møller, der har ligget side om side ned gennem dalslugten, har åbenbart været så speciel, at det har givet anledning til stednavnet Femmøller. Overmølle, Ravns Mølle, Kjerris Mølle og Glads Mølle lå i Agri Sogn, mens den sidste og nederste mølle, Skovmøllen, lå i Dråby Sogn. I dag er der kun fire møller tilbage. Den femte, Ravns Mølle, brændte så tidligt som i 1688 og genopførtes ikke siden. Ejerlavet var ikke noget

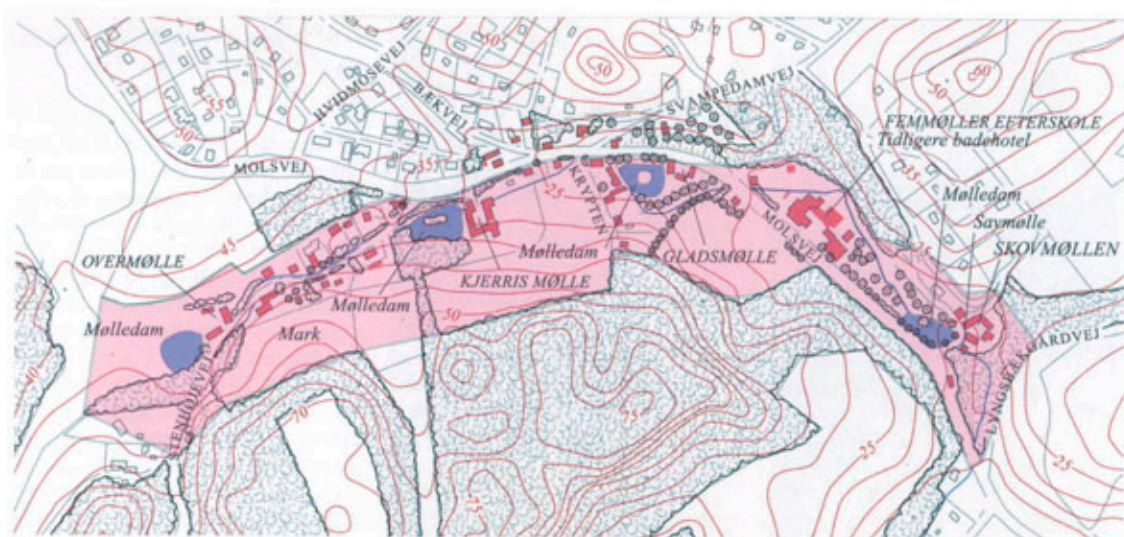
landsbyejerlav, da der kun var én gård foruden møllerne.

Oprindeligt lå Femmøller lidt hengemt i "bjergene". Der var mindre veje til Basballe, Strandkær og Lyngsbækgård og selvfølgelig forbindelse til Ebeltoft. Men først i midten af 1800-årene bliver Molsvejen ført gennem Femmøller. Den nye vej følger terrænet og går ned gennem dalslugten tæt på Kjerris Mølle, Glads Mølle og Skovmøllen. Vandføringen fra mølle til mølle sikres gennem vejunderføringer på centrale steder.

Siden midten af forrige århundrede er der kommet en del mindre byhuse til. Først langs Stenhøjevej mellem Overmølle og Molsvej, senere op ad skråningen oven for Molsvej. Den nuværende efter-skole opførtes oprindeligt i 1909 som badehotel. At hotellet ligger langt fra stranden fortæller, at målet for den tidlige turisme i nok så høj grad var naturoplevelserne i Mols Bjerger som badelivet ved stranden. Den "italienske sti" mellem badehotellet og Strandkær fortæller om denne tid.

Arkitekturen med de fire møller på rad og række er enestående. Ved Overmølle er mølledammen, stemmeværket og møllehuset bevaret med Mølleå's løb under huset og videre i den stensatte kanal langs Stenhøjevej. Kjerris Mølle er det smukkeste og mest helstøbte af mølleanlæggene. Gården er opført i 1822 og står med sit velholdte bindingsværk og stråttækte tage som et fint eksempel på et velkonsolideret møllereri, som det har taget sig ud i tiden omkring udskiftningen. Såvel mølledam som kanaler er bevaret, og mølleriet er stadig fuldt funktionsdygtigt.

Glads Mølle er intakt, men en smule forsømt. Såvel møllehus som mølledam er bevaret, mens selve mølleriet ikke findes mere.

Oversigtskort over Fæmølle med angivelse af de fire eksisterende møller.

Skovmøllen adskiller sig fra de øvrige møller ved blandt andet at have fungeret som stampemølle og savværk. Savværket, som oprindeligt er bragt hertil fra Rønde, er fuldt funktionsdygtigt, men sjældent i brug. Møllehuset, der i dag rummer et mindre spisested, stammer oprindeligt fra 1700-årene, men fremstår stærkt ombygget.

Kulturmiljøets kerneområde er de fire eksisterende vandmøller og det system af mølledamme og kanaler, som leverede vandkraften og samtidig skabte et gensidigt afhængighedsforhold, som var ganske særegent. Samspillet mellem mølleanlæggene og landskabet er enestående.

Systemet af Mølledamme, kanaler og møllebygninger har en høj bevaringsværdi og en høj oplevelses- og fortællerværdi. Møllerne er næppe truet, og specielt Kjerris Mølle, der er statsejet, burde være sikret for fremtiden.

Af tilsvarende kulturmiljøer skal nævnes de to andre vandmøller i kommunen: Ørnbjerg Mølle og

Kjerris Mølle ligger delvis skjult af den opstemmede mølledam.

Skramsø Mølle. Ørnbjerg Mølle er smukt restaureret og fremstår meget velbevaret. Møllen ligger ret isoleret i et dejligt område vest for Stubbe Sø ved Ulstrup Å. Skramsø Mølle ligger dybt inde i skovene i Skramsø Plantage. Møllen, som kan spores tilbage til middelalderen, har været i funktion op i det 20. århundrede. I forbindelse med møllen ligger et velholdt trelænget gårdanlæg i bindingsværk og en ejendom-

melig plantagevilla, beklædt med vandrette brædder og opført i to etager i nordamerikansk klassicisme.

Mols Bjerge

Mols Bjerge er et højtliggende og varieret bakkelandskab. Mod Ebeltoft Vig hæver stenalderens kystskrænter sig ovenfor det marine forland. "Bjergene" krones af bronzealderens kuplede høje, og spor efter højrýggede agre

Skovmøllen ligger som den sidste mølle i rækken nederst i Mølleådalene.

vidner om fortidens landbrug. Bortset fra Agri har de sandede jorder kun avlet små landsbyer som Strandkær, Toggerbo og Bogens.

Landskabet er meget kuperet med mange og meget høje bakketoppe på 60-75 meter over det omgivende terræn og op til 135 meter over havet. Mols Bjerge er dannet af en nordlig og østlig bue af israndsbakker bestående af sand og grus. Imellem de to buer strækker sig et langstrakt dalsystem med mindre smeltevandssletter. Mols Bjerge kan endvidere fremvise adskillige meget dybe dødshuller. Mod sydøst ud mod Ebeltoft Vig er der større områder med marint forland og strandvolde.

Historien om bosætning i forhistorisk tid baserer sig på enkelte

spor omkring Strandkær, Toggerbo og Bogens. Men de er til gengæld overordentlig synlige i form af de store bronzealderhøje, Trehøje mod syd og Stabelhøje mod vest. Bronzealderens jordbrugere holdt sig til lette jorder, fordi datidens plov, arden, ikke var egnet til at bearbejde de tunge lerjorder. Det er formentlig den økonomiske baggrund for de markante gravhøjes tilstedeværelse.

Af andre historiske spor er Mols Bjerge måske det sted i Danmark, hvor de højryggede agre står tydeligst i landskabet og desuden lettest at komme til. De kan blandt andet ses ved Bisgyde Høj, Tyvelhøj, Trehøje og nord for Fuglsø. Højryggede agre er en betegnelse for marker eller agre, som i tiden før udskiftningen blev pløjet med muldfjælsplov (hjulplov),

og som derfor stod med svagt hvælvede jordrygge flankeret af rener (grøfter) på begge sider. Da man pløjede rundt om ageren, blev pløjetørven altid vendt ind mod midten af marken, som derved med tiden fik den karakteristiske "høje ryg" på midten.

Mols Bjerge kan meget vel have været dækket af skov i middelalderen. Stednavnene Bogens og Lyngeskov tyder på det. Omkring Femmøller og Strandkær blev der i 1600-årene hugget 1200 ege og bøge. Et antal som indikerer, at områdets største skove må have ligget ved de to steder. Ved slutningen af 1600-årene ved vi imidlertid, at Mols Bjerge fremstår som et bart og skovfattigt område.

På de magre og skarpe jorder lå størstedelen af agerjorden hen

i græs det meste af tiden. Her kunne kvæget gå. Man regner med, at kun 1/3 af jorden var under plov, og at den hvilende jord henlå brak i perioder fra 3-20 år. En sådan dyrkningsform kaldes græsmarksbrug. Græsmarksbruket og fraværet af skov har betydet, at stedet har fremstået som et nøgent, bakket område med dyrkede agerfelter imellem områder med græs og lyng.

Vejforløbene, som de så ud omkring udskiftningen er bevaret i Mols Bjerger. Der er kommet flere nyere skovveje til gennem årene, men de gamle grusbelagte "hovedveje" ligger der fremdeles som i ældre tid. Fra Strandkær følger vejen ned til Ebeltoft-Helgenæsvejen det gamle forløb. Det samme gælder også vejene til Agri, Femmøller og Bogens. Fra Strandkær til Enghaverne mod nordøst er vejen bevaret som en hulvej nedover skovskrænten mod Mølleå.

Arkitekturen er ikke det mest dominerende element i kulturmiljøet Mols Bjerger, hvor de tre små landsbyer Strandkær, Toggerbo og Bogens repræsenterer noget af det mindste, som kan kaldes by. Kulturmiljøets kerneområde er Strandkær ejerlav med dets afgrænsning mod Ebeltoft Vig og naboejerlavene. Strandkær har altid været et lille ejerlav. I 1682 var der kun én gård i ejerlavet med et samlet jordtilliggende på ca. 164 tønder land. Ved udskiftningen var der to gårde i ejerlavet, Øvre Strandkær og Nedre Strandkær. Begge gårde er velbevarede, men det er mange år siden, at der er drevet traditionelt landbrug herfra.

Nedre Strandkær står som et fuldstændigt kvadratisk og lukket firlænget anlæg i sort/hvid bindingsværk og strå på taget. Øvre Strandkær har ikke samme stærke arkitektoniske form, men fremstår imidlertid også som et

Nedre Strandkær fremstår som et fuldstændigt sluttet firlænget anlæg.

Øvre Strandkær står med sine facader i kalket puds og kløvede marksten.

velproportioneret anlæg med stråtekte tage og facader i kalket puds eller kløvede marksten. Øvre Strandkær ejes af statsskovdistriktet og herfra styres den omfattende naturpleje i området. Nedre Strandkær ejes af Naturhistorisk Museum under Århus Universitet.

Landskabet og de gamle dyrkningsspor og veje har en høj bevaringsværdi. Det samme gælder for de to gårde i Strandkær. Selvom gårdene ikke længere er i drift som landbrug, er de stadig

i besiddelse af en høj oplevelses- og fortælleværdi i samspillet med det omliggende landskab. Som statsejendom og et på alle måder beskyttet område er Strandkær og Mols Bjerger ikke konfronteret med nogen umiddelbare trusler, og området som helhed må siges at repræsentere en lav grad af sårbarhed.

*Arkitekt Robert Mogensen
Sven Allan Jensen as*

*Fotos: Poul Henning Jensen og
Lars Lund*